

Валентина Ільяна,

Інститут спеціальної педагогіки і психології

імені Миколи Ярмаченка НАПН України,

orcid.org/0000-0001-5208-8399

Галина Грибань,

Інститут спеціальної педагогіки і психології

імені Миколи Ярмаченка НАПН України,

orcid.org/0000-0001-8488-7179

ДІАГНОСТИКА ВИЗНАЧАЛЬНИХ ЛАНОК МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ ЯК ОДНОГО З ПОКАЗНИКІВ ГОТОВНОСТІ ДО ОВОЛОДІННЯ ПИСЕМНИМ МОВЛЕННЯМ ШКОЛЯРІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті представлено актуальні питання якісної діагностики рівня мовленнєвого розвитку у дітей молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення як показника готовності до оволодіння писемним мовленням. Репрезентовано сучасний погляд до проблеми з позицій психолінгвістичного підходу. Аргументовано, які мовленнєві ланки є визначальними для оволодіння навичками читання та письма. Висвітлено теоретичні основи та прикладні аспекти діагностики фонематичних процесів та синтаксичної сторони мовлення у молодших школярів з особливими освітніми потребами. Окреслено перспективи подальших наукових розвідок з проблеми.

Ключові слова: *писемне мовлення, фонематичні процеси, синтаксична сторони мовлення, тяжкі порушення мовлення, психолінгвістичний підхід.*

Постановка проблеми. Сучасна українська школа досягла нового ступеню розвитку у контексті інтеграції та соціалізації дітей з особливими

освітніми потребами. На сьогодні діти з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) мають можливість навчатися не лише у спеціальних, а й у інклюзивних класах. Однак, новий соціальний простір під час здобуття освіти вимагає не лише створення спеціальних умов у процесі навчання, а й розробки нового методичного інструментарію для відповідних спеціалістів. Наразі виникає гостра потреба у створенні таких діагностичних методик, які б могли забезпечити не лише високу ефективність корекційно-супроводжувальної роботи, а й дали б змогу фахівцю спрогнозувати можливі труднощі та вчасно попередити їх.

Аналіз актуальних досліджень. У класичній логопедичній літературі ґрунтовно висвітлено питання діагностики та корекції відповідно до первинного мовленнєвого розладу дитини (В.К. Воробйова, Б.М. Гриншпун, О.М. Корнєв, В.А. Ковшиков, Л.В. Лопатіна, Н.В. Серебрякова, Н.М. Трауготт, Р.А. Юрова та ін.). Водночас широко розглядаються й питання допомоги дітям з ТПМ, що спираються на психолого-педагогічну класифікацію розладів мовлення (О.Л. Жильцова, Г.А. Каше, Р.І Лалаєва, Р.Є Левіна, О.М. Мастюкова, І.В. Прищєпова, І.М. Садовнікова, Л.Ф. Спірова, Т.Б. Філічева, Г.В Чиркіна та ін.). На сучасному етапі, зокрема українськими вченими, окремого розвитку набув психолінгвістичний підхід, що передбачає таке розуміння проблеми, де вагомими та показовими є, в першу чергу, стан сформованості психолінгвістичних компонентів, які безпосередньо складають базис мовленнєвої діяльності (Е.А. Данілавічюте, В.М. Ільяна, В.В. Тарасун, В.В. Тищенко, Л.І Трофіменко, Є.Ф. Соботович та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Учні з тяжкими порушеннями мовлення, навчаючись у молодших класах, мають труднощі в опануванні програмового матеріалу, зокрема предметів мовного циклу. Це зумовлено, в першу чергу, наявністю системного порушення мовленнєвої діяльності (ЗНМ), а також обмеженістю мовленнєвого досвіду та особливостями психофізичного розвитку дітей з ТПМ. Наявність у означеної

категорії школярів з особливими освітніми потребами вторинних відхилень в розвитку таких провідних психічних процесів, як сприймання, увага, пам'ять, уявлення – створює додаткові утруднення. Необхідно зазначити, що провідним інструментом для навчання у школі є писемне мовлення. Саме читання та письмо безпосередньо забезпечує учня можливістю оволодівати ключовими компетентностями. Порушення ж формування фонетико-фонематичної, лексико-граматичної та синтаксичної мовленнєвих ланок негативно позначаються на розвитку зв'язного мовлення в цілому, та, у поєднанні із вторинними розладами, зазначеними вище, може спровокувати, або створити підґрунтя для появи стійких специфічних розладів читання та письма. Саме тому нагальною залишається проблема якісної діагностики актуального мовленнєвого рівня розвитку з позицій психолінгвістичного підходу задля вчасного корекційного втручання та, відтак, запобігання можливим труднощам у писемному мовленні учнів з ТПМ.

Метою статті є висвітлення теоретичних основ та прикладних аспектів діагностики визначальних ланок мовленнєвого розвитку як одного з показників готовності до оволодіння писемним мовленням школярів з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу.

Формування будь-якої з автоматизованих навичок – це досить тривалий, поетапний процес, який передбачає рух за певною системою особливостей та закономірностей. Як зазначають психологи, у процесі формування будь-якої навички можна виокремити такі етапи, як аналітичний, синтетичний та етап автоматизації. Розглянемо їх більш детально з метою глибшого розуміння психологічної структури писемної діяльності, ступенів формування навичок читання та письма, а також участі лінгвістичних ланок під час формування останніх.

На першому етапі людина оволодіває усвідомленим виділенням частинами цілого. У цей період формування навички виникають специфічні завдання, які розв'язуються, в першу чергу, за допомогою таких мисленнєвих

операцій, як аналіз та співвіднесення. Відбувається засвоєння певного алгоритму. Так, зокрема, на аналітичному рівні розвитку навичок писемного мовлення психологічні механізми перебувають на початковому етапі розвитку. Саме на цьому етапі визначальну роль відіграє стан сформованості фонематичних процесів, які є складовою фонетико-фонематичної мовленнєвої ланки. Рівень розвитку фонематичного сприймання та уявлень безпосередньо забезпечує виконання перекодування фонем у графеми під час письма та декодування букв у фонемі – під час читання.

Другому етапу властиве те, що окремі частини починають об'єднуватись у ціле. Однак ціле виступає зі своїми специфічними ознаками, а не є лише сумою його складових частин. Так, під час читання, дитина набуває уміння читати складами та словами. Також з'являються змістові здогадки на рівні слова. На цьому етапі оволодіння навичкою читання та письма провідну роль, як і раніше відіграють фонематичні процеси до яких долучаються й лексико-граматична мовленнєві ланки.

Третій етап – етап автоматизації – виправляє, уточнює та закріплює зв'язки, які вже сформувались на перших двох етапах оволодіння навичкою. Найбільш показовою для завершального етапу формування навички писемного мовлення є рівень розвитку синтаксичної сторони мовлення. Адже формування і вдосконалення синтаксису сприяє переходу на якісно новий творчий рівень, що є найвищою формою прояву навички читання та письма. Розвиток складних операції довільної побудови змістового наповнення на письмі і розуміння прочитаного при читанні, вміння формувати власні умовиводи відбувається на основі автоматизованих дій і технік.

Ці етапи не мають чітких меж і психологи виокремлюють їх умовно. Як будь-яка навичка, читання та письмо у процесі формування проходить ці якісно своєрідні ступені, зазначені вище. Кожен з них тісно пов'язаний із попереднім та наступним, поступово переходять із однієї якості в іншу.

З метою ефективно організації роботи з розвитку фонематичного слуху ще під час планування та добору діагностичних завдань ми визначили

за необхідне дотримуватись послідовності етапів становлення фонематичних процесів відповідно до психолінгвістичної періодизації розвитку мовлення. Так, ми вбачали за необхідне, розпочати дослідження із завдань, спрямованих на визначення фонематичного сприймання. Саме ці процеси є найпершими у формуванні фонематичного слуху [6]. Наведемо приклади завдань цього типу:

Вправа «Впіймай звук»

Завдання: виокремлення на слух заданого звуку з-поміж інших звуків (далеких та близьких за акустико-артикуляційними ознаками).

Інструкція: я буду називати звуки, а ти будеш ловити лише звук «...». слухай уважно, коли почуєш звук «...» – «лови» його, плескай у долоні.

Вправа «Покажи слово»

Завдання: розрізнення на слух слів-паронімів.

Інструкція: я буду називати предмети, а ти – де це намальовано (для виконання пропонується серія спеціально дібраних картинок із словами-паронімами).

Наступним кроком ми пропонували завдання, спрямовані на визначення рівня сформованості фонематичних уявлень. Головною умовою виконання такого типу завдань є абсолютне виключення артикулювання слів дитиною, а також виключення опори на слухове сприймання. Тобто дитина має виконувати завдання без озвучування слів чи то педагогом, чи то самотійно. Наведемо приклади завдань, метою яких є визначення стану фонематичних уявлень:

Вправа «Знайди слово»

Завдання: знаходження (мовчки) зображення предмету, назва якого містить заданий звук (під час знаходження потрібного малюнку дитина має надути щічки, або злегка затиснути між зубами кінчик язика, з метою уникнення опори на власне артикулювання. Малюнки пропонуються дитині без їхнього називання педагогом).

Інструкція: подивися уважно на картинки. Надуй щічки. Покажи, в якому слові є звук **К** (Ш, М, Б, тощо)? А тепер назви його (перевіряємо правильність виконання завдання).

Вправа «Будиночки для слів»

Завдання: диференціація слів відповідно до їх звукового складу за уявленням.

Інструкція: ось два будиночки. В одному живуть слова зі звуком Ж, в іншому – зі звуком З. Розклади предмети в потрібні будиночки (аналогічно на звуки р–л, т–д, п–б, ч–ц) (для виконання пропонується серія спеціально дібраних картинок із звуками у різних позиціях).

На наступному етапі вивчення стану сформованості фонематичних процесів ми пропонували завдання, спрямовані на визначення звукового аналізу у зовнішньому плані (тобто з опорою на слухове сприймання слова, вимовлюваного педагогом (що є легшим варіантом), або дитиною (більш складний варіант)). Розглянемо два варіанти одного типу завдань із цієї серії:

Вправа «Порахуй звуки»

Завдання: визначення кількості звуків у слові на основі виконання звукового аналізу. (1 в. передбачає виконання завдання з опорою на мовлення педагога, 2 в. – з опорою на власне вимовляння).

Інструкція:

Послухай та скажи, скільки звуків у слові (1 в.);

Назви, що зображено на картинці. Скажи скільки звуків у цьому слові. (2 в.)

Слова: сік, синиця, сова, ворог, ніс, корова, чай, крокодил, коридор, тощо.

Водночас, на цьому етапі ми визначили за необхідне запропонувати дітям ряд діагностичних завдань, спрямованих на дослідження звукового синтезу у зовнішньому плані. Наведемо приклад одного з них:

Вправа «Зашифроване слово»

Завдання: із звуків, які називає педагог утворити слово (перевірка відповіді шляхом співставлення варіанту дитини із заздалегідь підготованим педагогом малюком).

Інструкція: послухай звуки, які я називатиму. Спробуй скласти з них слово. Назви його.

На останньому етапі дослідження було запропоновано низку завдань, спрямованих на визначення звуковий аналізу та синтезу у внутрішньому плані (тобто без опори на слухове сприймання слова, без будь-якого проговорювання чи то артикулювання, виключно за уявленням). Наведемо приклади завдань:

Вправа «Знайди слово до схеми»

Завдання: добір із запропонованих варіантів зображених на картинках предметів такого слова, яке відповідає запропонованій педагогом звуковій схемі (завдання виконується із надутими дитиною щоками, з метою уникнення зовнішньої опори)

Інструкція: знайди з-поміж картинок таке слово, яке відповідає намальованій звуковій схемі, наприклад: — ● ==

Вправа «Полікуй текст»

Завдання: добір пропущених літер у слові (дітям дають надрукований текст із пропущеними літерами, де пропуски позначаються рисками або крапками).

Інструкція: встав пропущені букви у слова.

Наприклад: Ми завж...и ра...і хоро...им го...тям.

Найвищим рівнем будови мови є синтаксичний, одиницею якого виступає речення [4]. Синтаксис – розділ граматики, що вивчає граматичну будову словосполучень та речень. Він розпочинається там, де ми виходимо за межі слова або стійкої сполуки слів, де постає зв'язне мовлення з його вільною комбінацією лексичних одиниць у межах словосполучення або речення [1]. Зв'язне мовлення напряду залежить від граматично правильної зміни слів, побудови словосполучень, використання різноманітних

синтаксичних конструкцій. Через співвідношення мовних одиниць – слова, словосполучення, речення – відбувається вихід в текст, в побудову зв'язного висловлювання.

Для визначення напрямів і змісту корекційно-розвивальної роботи необхідно провести діагностику та комплексну оцінку синтаксичного компонента мовлення молодших школярів з ТПМ [5].

Наведемо основні напрями діагностики синтаксичної сторони мовлення:

- наявність фразового мовлення;
- об'єм та типи речень, що вживаються;
- вільне користування фразовим мовленням;
- складання розповіді за серією малюнків;
- здатність до переказу.

Необхідно зазначити, що під час дослідження об'єму та типу речень необхідно провести аналіз речень (усних та письмових) за напрямками:

- визначити, де речення, а де окремі слова (розрізнення понять «слово», «речення», аналіз змісту речень (кількість слів у реченні));
- визначити, де речення з двох (трьох, чотирьох) слів, а де два слова, що не складають речення;
- за предметними малюнками скласти речення з двох (трьох, чотирьох) слів; за малюнками дібрати слова, що не складають речення;
- вміння використовувати прийменники у самостійному мовленні (за малюнками);
- узгодження у роді та числі різних частин мови (займенники з іменниками, іменників та прикметників);
- змінювання іменників і прикметників за відмінками, узгодження їх із дієсловами у роді та числі;
- вміння будувати речення з поданих слів (деформовані речення);
- складання речень за сюжетними малюнками;
- складання розповіді за серіями сюжетних малюнків.

Пропонуємо приклади завдань, метою яких є дослідження синтаксичної будови речення:

Вправа «Опиши малюнок»

Завдання: складання фраз (речень) за малюнками.

Інструкція: Роздивись малюнок. Розкажи хто зображений на малюнку і що він (вона) робить?

Наприклад: Дівчинка поливає квіти. Дівчинка ловить метелика.

Вправа «Повтори за мною та склади своє речення»

Завдання: складання фраз (речень) за зразком.

Інструкція: Я читатиму речення, а ти повтори його за мною. Склади подібне до мого речення.

Вправа «Виправ помилки»

Завдання: складання речень із слів у початковій формі.

Інструкція: Я читатиму слова, склади з них речення. Зміни слова так, щоб вийшло речення.

Наприклад: Діти, кататися, самокат. Кішка, їсти, риба.»).

Вправа «Чи все правильно?»

Завдання: перевірка точності розуміння речень.

Інструкція: Я читатиму речення, а ти, якщо помітиш помилку, виправ

іі.

Наприклад: Собака увійшла до будинку. Кішка повисла в дереві.

Діагностика проводиться з урахуванням індивідуального рівня мовленнєвого розвитку учня і може варіюватися та доповнюватися.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Представлена поетапність методики діагностики фонематичної та синтаксичної мовленнєвих ланок з наступною обробкою даних та проведенням відповідного якісного аналізу отриманих результатів дослідження дозволить визначити механізм порушення та розробити відповідну стратегію ефективної корекційної роботи. Такій підхід, на нашу думку, зможе забезпечити не лише вчасне реагування на можливі проблеми з боку

мовленнєвої діяльності у дітей з ТПМ, а також безпосередньо сприятиме удосконаленню навичок читання та письма та запобігатиме появі стійких специфічних розладів писемного мовлення у молодших школярів з особливими освітніми потребами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. / Загнітко А.П. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 294 с.
2. Ільяна В.М. Подолання дислексій в учнів 2-4 класів загальноосвітніх шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення / В.М. Ільяна // Особлива дитина: навчання та виховання. – 2014. – № 1. – С. 18–27.
3. Ковшиков В.А. Психолінгвістика. Теория речевой деятельности: [учеб. пособие] / В.А. Ковшиков, В.П. Глухов. – М.: АСТ: Астрель, 2007 – 318с.
4. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти.) / Кочерган М.П. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 368с.
5. Програми з корекційно-розвиткової роботи для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення: «Корекція розвитку» / За ред. Данілавічюте Е.А., Колупаєвої А.А., Трофименко Л.І.- Київ – Чернівці: Букрек, 2017. – С.36-44, С.58-65.
6. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы её формирования / Е.Ф. Соботович. – К.: ИЗМН, 1997. – 44с.

REFERENCES

1. Zahnitko A.P. Teoriia suchasnoho syntaksysu: Monohrafiia. / Zahnitko A.P. – Donetsk: DonNU, 2007. – 294 s.
2. Iliana V.M. (2014) Podolannia dysleksii v uchniv 2-4 klasiv zahalnoosvitnikh shkil dlia ditei z tiazhkymu porushenniamy movlennia [Dislexia overcoming

- at students of 2 – 4grades of regular schools for children with severe speech disabilities]. *Exceptional child: teaching upbringing*, no. 1, pp. 18–27.
3. Kovshikov V.A. (2007). *Psiholingvistika. Teoria rechevoj dejatel'nosti* [Psycholinguistics. Theory of speech activity]. Moscow: Astrel. (in Russian)
 4. Kocherhan M.P. *Vstup do movoznavstva: Pidruchnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsialnostei vyshchych zakladiv osvity.*) / Kocherhan M.P. – K.: Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2000. – 368s.
 5. *Prohramy z korektsiino-rozvytkovoi roboty dlia pidhotovchych, 1-4 klasiv spetsialnykh zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv dlia ditei z tiazhkymy porushenniamy movlennia: «Korektsiia rozvytku»* / Za red. Danilavichiutie E.A., Kolupaievoi A.A., Trofymenko L.I.- Kyiv – Chernivtsi: Bukrek, 2017. – S.36-44, S.58-65.
 6. Sobotovich, E.F. (1997). *Psiholingvisticheskaia struktura rechevoj dejatel'nosti i mehanizmy ejo formirovanija* [Psycholinguistic structure of the speech activity and mechanisms of its formation]. Kiev: IZNM. (in Ukrainian).

Iliana Valentyna, Hryban Halyna. Diagnosis of the Determinants of Speech Development as One of the Indicators of Readiness to the acquisition of writing the speech of Students with Special Educational Needs

Students with severe speech disorders have difficulty mastering program material. These difficulties are manifested when students learn the subjects of the language cycle. This is due, first of all, to the presence of systemic disorders speech activity, limited speech experience, features of psychophysical development of children with special educational needs. The presence in this category of students secondary deviations in the development of such leading mental processes as perception, attention, memory, imagination – creates additional problems. It should be noted that writing the language is leading for learning in school. Namely the reading and the writing that directly gives the student to master key

competencies. Disorders of phonetic-phonemic, lexical-grammatical and syntactic components of speech have a negative effect on the development of coherent speech and, in association with secondary disorders, can lead to dyslexia. The article performed actual issues of qualitative diagnostics of the level of speech development in children of primary school age with severe speech disorders as an indicator of readiness to acquisition written speech. The modern view of the problem from the standpoint of the psycholinguistic approach is represented. It is argued which language components are main for the acquisition of skills reading and writing. The theoretical bases and applied aspects of diagnostics of phonemic processes and the syntactic side of speech in primary school students with special educational needs are covered. The prospects for further scientific explorations of the problem are outlined.

Keywords: *writing, reading, phonemic processes, syntactic sides of speech, school students with severe speech disorders, severe speech disorders, severe speech disabilities.*